

Л.Ю. Памірська
викладач кафедри іноземних мов
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови вивчення іноземних мов представниками національних меншин на Волині (поч. ХХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.)

У статті аналізуються суспільно-політичні та культурно-освітні передумови вивчення іноземних мов у контексті освіти представників національних меншин на Волині (поч. ХХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.), висвітлюються їх перспективні тенденції, а також роль І. Огієнка як організатора освіти у молодій українській республіці.

В статье анализируются общественно-политические и культурно-образовательные предпосылки изучения иностранных языков в контексте образования представителей национальных меньшин на Волыне в начале ХХ ст. – 30-х годах ХХ столетия, освещаются их перспективные тенденции, а также роль И. Огиенка как организатора образования в молодой украинской республике.

Cultural and educational preconditions of foreign languages study in the context of national minorities' education in Volyn region in the beginning of the XXth century – the 30-ies of the XXth century are analyzed their perspective tendencies and the role of I. Ogienko as the organizer of education in the young Ukrainian republic are outlighted.

Україна – типовий приклад поліетнічної країни. Незалежна українська держава прагне до розбудови відкритого демократичного суспільства, формує свою етнополітику стосовно національних меншин, виходячи з основних законів і норм, прийнятих міжнародною спільнотою. Сучасна мовна ситуація у нашій державі набула позитивних зрушень, незважаючи на те, що війни, репресії, насильне переселення людей протягом ХХ ст. підірвало соціальну основу як української літературної мови, так і мов нацменшин. В останні роки в Україні були прийняті законодавчі документи (Декларація прав національностей України, Закони України «Про громадянство», «Про мови в Україні», «Основи законодавства України

про культуру», «Конвенція про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин»), спрямовані на відродження та розвиток культурно-політичного життя національних меншин. Мета мовної політики – гарантія толерантного ставлення до всіх поширених в Україні культурно-мовних традицій без будь-якої дискримінації, забезпечення соціально-прийнятими форм використання мов у сферах державного управління, ділового спілкування, професійної діяльності. Історичні, соціальні та етнокультурні чинники обумовили специфічні особливості культурно-освітнього життя окремих регіонів України, зокрема Волині. Сьогодні в Україні відбувається складний та сприятливий процес національного відродження, який потребує переосмислення аналогічних процесів у минулому, виявлення можливостей використання надбань минулого.

Метою статті як складника нашого дослідження є висвітлення гуманістичних засад культурно-освітньої політики уряду УНР, визначення їх перспективних тенденцій з погляду сьогодення, зокрема, – особиста роль І. Огієнка як організатора і будівничого освіти у молодій народній республіці.

Заборона царським урядом української мови (1876 р.) позначила на тому, що представники нацменшин навчалися у російських навчальних закладах (поряд з утворенням своїх національних шкіл), де вивчали російську мову, древні мови та європейські мови (частіше німецьку, французьку), утворювалися численні національно-російські освітні та культурні товариства та інші об'єднання. Преса, яку видавали деякі національні товариства, друкувалася російською мовою. У другій пол. XIX ст. у різних регіонах України за ініціативою української інтелігенції розгорнулася широка просвітницька діяльність. Так, у Волинській губернії (м. Житомир) з метою поширення грамотності та релігійно-моральної просвіти на поч. XX ст. була створена Спільнота грамотності, яка складалася з необмеженої кількості членів, всіх звань, стану та віросповідань. Діяльність спільноти не могла поширюватися за межі Волинської губернії [1, с. 4].

Кілька століть Волинь входила до складу Речі Посполитої, – отже, більшість польських дослідників розглядали цей край як невід'ємну складову Польщі. Варто підкреслити значний доробок польських етнографів та фольклористів у дослідженні українських земель: Михайла Пйотровського (1850-ті рр., Овруцький повіт), Яна Потоцького («Давня історія Волинської губернії» та «Давня історія Подільської губернії» (1805 р.)), фольклорно-етнографічне обстеження різних

районів Волині Оскара Кольберга «Волинь» (1907 р.), діяльність письменника Юзефа Крашевського [2, с. 211, 217].

Істотного значення організації та діяльності національних шкіл надавали представники національних меншини. Кількість єврейського населення на Волині не могла не вплинути на його роль у громадському та культурному житті Волинської губернії, сприяла становленню цілої системи приватних, громадських та державних єврейських навчальних закладів.

Дослідники виділяють три основні напрямки у підходах до єврейської освіти: 1) традиційний (консервативний), 2) просвітницький (прихильники руху Гаскала), 3) офіційний (державний) (О.М. Іващенко, Ю.М. Поліщук та ін.) [3].

Перший підхід передбачав спробу обмежити освіту у рамках національно-релігійної самобутності. Прихильники другого закликали євреїв вивчати російську мову як державну, вважаючи, що це не сприятиме втраті ними своїх національних релігійних особливостей. Офіційна освітня політика російського самодержавства була спрямована на русифікацію єврейської молоді. У першій половині XIX ст. у Волинській губернії домінували прихильники традиційної (консервативної) течії в єврейській освіті, яка практично була поза контролем державних органів управління. Єврейські діти відвідували наступні навчальні заклади: хедери, талмуд-тори, бет-мідраші. Прихильники руху Гаскала вже на поч. XIX ст. намагалися поширити свої погляди на освіту єврейської молоді у Волинській губернії. У 20-х рр. XIX ст. діяч Гаскала Іцхак Бер Левінзон (1786–1860 рр.) створив у Бердичеві гурток «любителів освіти» [4, с. 11]. Програма, яку розробив Левінзон, передбачала вивчення не лише талмуда, але й оволодіння загальнолюдськими знаннями, світськими науками, а також і іноземними мовами. Такі погляди знайшли підтримку у єврейської молоді на Волині.

На поч. XIX ст. на проблеми єврейської освіти відреагувало і російське самодержавство. «Положення для євреїв 1804 р.» гарантувало недоторканість «іудейських установ», закріплювало право євреїв учити своїх дітей в усіх російських, народних училищах, гімназіях та університетах, а також у Санкт-Петербурзькій Академії мистецтв», також – одержати університетські ступені, як і інші російські громадяни. Передбачалося, що можуть створюватися спеціальні єврейські училища. У «Положенні» підкреслювалася обов'язковість вивчення мови корінного населення місцевості, де мешкають євреї (російської, польської, німецької) [5, с. 730-734]. Проте реалізувати надані права, стосовно навчання у державних середніх і вищих

навчальних закладах, євреї практично не могли. У ті часи єврейська молодь майже не користувалася російською мовою. Значною перешкодою були царські укази про обмеження їхнього перебування у столичних та внутрішніх містах Російської імперії. До того ж кількість євреїв від загального числа учнів у середніх та вищих навчальних закладах у межах «смуги осілості» не повинна була перевищувати 10%, поза межею осілості – 5% [6, с. 1887]. Нове «Положення про євреїв» (13 квітня 1835 р.), затверджене Миколою I підтверджувало, що євреї можуть навчатись в усіх казенних та приватних навчальних закладах імперії, студенти-євреї з дозволу міністра освіти можуть прийматися до них за державний кошт [7, с. 323]. Відповідно до Положення від 13 листопада 1844 р. всі приватні єврейські навчальні заклади й меламенти підлягали контролю Міністерства народної освіти. Поступово вони повинні були замінити державні навчальні заклади трьох ступенів – училищами I та II розрядів та Рабинськими училищами. Змінювалася і система приватної освіти. На приватні кошти пропонувалося створювати училища другого і третього розрядів, у яких мали навчатися як хлопчики, так і дівчатка. 17 жовтня 1844 р. видається указ про створення рабинських училищ. З метою підготовки вчителів єврейського закону та рабинів затверджено «Положення про рабинське училище». Серед загальних предметів – російська та німецька мови. Викладання велося російською мовою. На рабинському відділенні особлива увага приділялася вивченню і практичному застосуванню давньоєврейської мови. За царським указом від 19 листопада 1847 р. у Житомирі було засноване рабинське училище.

Тим часом поляки, в результаті поразки повстань 1831–1832 та 1863 рр., зазнали репресій щодо навчальних закладів. Проте кількість таємних польських шкіл зростала всупереч державній політиці. На поч. XX ст. політика стосовно польських шкіл була пом'якшена. Положенням від 24 серпня 1906 р. були скасовані правила щодо покарань за таємне навчання поляків у губерніях Південно-Західного краю [8, с. 32, 79]. До таких шкіл ставилася вимога, щоб у них навчалися діти тільки польської національності і всі предмети, окрім польської мови і закону Божого, викладалися російською мовою, а вивчення польської мови здійснювалося лише факультативно. Однак керівництво цих шкіл часто ігнорувало такі обмеження. А вчителі нерідко не виконували вимог царської адміністрації щодо викладання предметів російською мовою [9].

Відповідно до наказу від 6 листопада 1887 р. всі школи при німецьких колоніях були підпорядковані Міністерству народної освіти, безпосередньо інспекторам народних училищ. Викладання почало переходити на російську мову. Крім того, у колоніях створювалися й училища підвищеного типу, так звані центральні. Метою таких училищ було надання середньої освіти молодим колоністам, а також підготовка вчителів для початкових шкіл. У південно-українських німецьких колоніях існувало 21 училище [10]. Треба зауважити, що німці менше ніж інші національності зазнали впливу російськомовної системи освіти та культури (асиміляції). Збереженню їхньої самобутності значно сприяло компактне поселення німецьких колоністів окремими етнічними групами, релігійні переконання та замкнутість характеру.

Що стосується чеської меншини, то згідно з положенням «О водворении чехов на Волини» від 10 липня 1870 р. на волинських чехів розповсюджувалися права, встановленні «Правилами для найма землевладельцями иностранных рабочих и водворения сих иностранцев в России» [11, с. 624-626]. Чехам було дозволено відкриття шкіл, в яких, за їх бажанням, діти могли навчатися російською мовою разом з дітьми селян-українців. Ця остання обставина могла спричинити практичне засвоєння чехами мови корінних мешканців Волині – українців. Тим часом бар'єром у процесі русифікації була релігія. Царський уряд та Вищий синод розуміли, що важливим засобом русифікації та переведення «іноверцев» до православ'я є школа. Школам з чеською мовою навчання, яких було у 1890 р. вже 31, надали трьохрічний термін для переходу на програми державних або церковно-приходських шкіл з російською мовою навчання. Після 1912 р. боротьба за чеські школи продовжувалася. У східній (підрадянській) частині існували державні школи з чеською мовою навчання. Наприклад, 1936 р. їх було тут 25, – більше, ніж в західній Волині. У 1938 р. було заборонено навчання рідною мовою у школах всіх національних меншин, – крім єврейських. Не зважаючи на заборону, із значним ризиком, чеська мова вивчалась приватно [12, с. 14].

Вартий уваги той факт, що у західній (підпольській) частині Волині національні меншини могли відкривати свої школи тільки як приватні. Заснована 1923 р. Чеська Матиця освітня (Луцьк) за рахунок добродійності та скромної підтримки чехословацьких та польських урядових органів утримувала на Волині 13 приватних чеських шкіл. Діяльність Чеської Матиці істотно вплинула на культурний рівень поколінь волинських чехів двадцятих-тридцятих років

[12, с. 15]. Чехи, хоча й проживали у колоніях, на відміну від німців швидше адаптувалися до іншомовного культурного середовища. Очевидно, цьому сприяв такий фактор – близькість чеської мови як слов'янської до української. Підпорядкування чеських шкіл Міністерству народної освіти передбачало надання вчителям-чехам можливості вивчати російську мову. Окремі чеські колоністи охоче віддавали своїх дітей у російськомовні школи, переходили до православ'я та вивчали російську мову.

На початку ХХ ст. у Києві діяло чеське освітнє товариство імені Яна Амоса Коменського «Сокил» (1907 р.) У більш заможних колоніях, особливо у Житомирському окрузі ще у 1900 р. виникали чеські організації: «Пожарні дружини», «Сокальські спільноти», «Драматичні спільноти» [13]. Важливим напрямом діяльності чеського товариства ім. Я.А. Коменського була пропаганда чеської мови та національної культури серед чеських селян-колоністів в Україні.

Певну роль у демократизації народної освіти, за можливість навчати дітей рідною мовою, за зняття заборон з української мови зіграли просвітні організації. Впродовж 1907 р. українські газети були «закидані» листами-бажаннями навчатися рідною мовою у нижчих, середніх, вищих закладах. Так, шкіл українських, замість волосних церковних шкіл, вимагали селяни с. Теслугові (Волинь), в Дубні, учні 2-ї Житомирської гімназії, стало питання про українські кафедри в університетах [14, с. 312, 314, 330]. Питання народної освіти стало об'єктом обговорення на сторінках українських періодичних видань – журналів, газет, щомісячників, щотижневиків – з окремими з них співробітничали відомі діячі культури, як Н. Григорійв, С. Русова, С. Сірополко, Я. Чепіга та інші. Свій внесок у цю благородну справу зробили Всеросійські з'їзди працівників освіти у Фінляндії, у Москві, у Петербурзі (1906 р., 1911 р., 1912 р.). Останній, у Петербурзі прийняв постанову-бажання пропозицію розвивати «початкове навчання у Росії на основі національної культури кожного народу і щоб материнська мова дітей була мовою навчання у початковій школі» [15, с. 265].

До 1918 р. у нижчих початкових школах вивчалися рідна мова, російська, арифметика, Закон божий, історія України, природознавство, співи. Пізніше з плану була знята російська мова. [16]. Вочевидь, російська сприймалася як іноземна, важка для засвоєння на нижчому етапі школи. На уроках рідної мови вивчалася граматики, розвивалося усне та писемне мовлення, правопис – усе це база для вивчення іншої мови у вищій початковій школі.

У 1916–1917 рр. набули поширення 8-класні комерційні школи. Комерційні школи були трьох типів – громадські, державні, приватні (м. Бердичів, Житомир, Миколаїв, Суми). В Одесі, Житомирі існували єврейські комерційні школи, в Луганську – російська комерційна школа. Комерційні школи мали свої статuti. У комерційних школах вивчали українську, російську мови, нові мови (європейські) – французьку, німецьку, англійську, одну з місцевих мов (у Житомирі, наприклад, польську), а також древню мову – латинську [17].

Повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні, проголосив Український національний з'їзд (6–8.04.1917 р.) Українська партія соціалістів-федералістів в своїй програмі проголосила заснування казенних шкіл навчанням рідною мовою для неукраїнської людності пропорційно до числового відношення людності, також – заснування культурних товариств (12 жовтня 1917 р.) та національно-культурних спілок. III Універсал Української Центральної Ради (20 листопада 1917 р.): проголосив про наміри охороняти національний розвиток всіх народностей в Україні, визнання в Україні національної автономії народів великоруського, єврейського, польського й інших. Закон про мови (15 лютого 1919 р.) надавав право визнаним національним меншинам уживати у зносинах з державною владою та урядом, у публічних інституціях тощо їхню «матірну» мову.

Збереглася низка документів, що висвітлює суть та принципи культурної політики радянської влади щодо національних меншин, які проживали в умовах УРСР. Зокрема, проект державного устрою Західноукраїнської республіки визнавав три головні народності: українську, польську і єврейську. Відповідно, мовами усного і писемного офіційного спілкування мали бути українська, польська і єврейська. Мова викладання мала вводитися згідно з організованим волевиявленням населення.

Національна школа нацменшин розвивалася разом з національно-визвольними змаганнями періоду УНР. М. Кукурудзяк, М. Собчинська справедливо називають найбільш сприятливою державну освітню політику для формування і розвитку національної школи в УНР період після III-го Універсалу (20 листопада 1917 р.). Визначальною силою в реформуванні освіти був всенародний рух за рідну школу й освіту – рух не тільки за українську школу, але й школу та освіту й для інших народів України [18, с. 30]. Увагу притягує підготовлений міністром освіти І. Огієнком проект Закону «Про безплатне і обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян

України»: «В той час, коли УНР рішуче відбудовує всі свої культурно-національні цінності і напружує всі свої духовні й матеріальні сили, щоб дати українському народові рідну національну школу, не можна залишати ні одного найменшого кутка на Україні без школи і ні одного громадянина без освіти» [19].

Першого січня 1919 р. Директорія видала закон, згідно з яким українська мова оголошується державною. 30 січня 1919 р. – наказ, підписаний І. Огієнком про те, що «викладовою мовою по всіх школах України – вищих, середніх, нижчих має бути українська». Згідно з наказом від 30 січня 1919 р. національно розмежовані школи мали право користуватися у навчанні «мовою своєї нації» [20; 29].

В уряді – проти заснування університету в Кам'янці-Подільському, який вважається глибокою провінцією. Однак Огієнко переконує, що ця провінція – вигідне місце на стикові двох культур – західної і східної, університет тут буде явищем стратегічним. Відкриття університету значною мірою прискорюється і завдяки участі єврейської та польської общин, які були вдоволені тим, що Огієнко до кінця виконав свої зобов'язання.

У серпні 1918 р. з великими труднощами і перепонами Огієнко «вистарався заложення катедр полоністики та юдаїстики при К.-П.Д.У.У.» [20; 34]. Напрямок освіти, який окреслив у 20-х рр. Міністр освіти УНР І. Огієнко, був глибоко гуманістичним. Як учений-мовознавець, І. Огієнко глибоко розкрив психологічний зміст рідної мови, пов'язав його з моральністю, естетикою світогляду нації.

Як зазначають дослідники (М.Г. Кукурудзяк, М.М. Собчинська та ін.), у зазначений період процес дерусифікації й націоналізації шкіл проходив складно. Не вистачало кваліфікованих учителів, підручників, коштів, не можна не брати до уваги й опору опозиції.

Стрижнем усієї освітньої політики УЦР, Директорії, усіх демократичних організацій (Всеукраїнська Учительська Спілка, «Просвіта» та ін.) була ідея національної школи та національної освіти для кожного з народів України – росіян, поляків, чехів, євреїв, німців та ін. Ця ідея була органічним втіленням в життя положень III Універсалу УЦР (20 листопада 1917 р.): «Освіта для кожного народу на його рідній мові». Його підтвердило МНО на поч. 1919 р.: «[...] школа мусить бути національною, пристосованою до материнської мови: треба організувати для українців школи з українською викладовою мовою; для великорусів – з російською, для поляків – з польською» [21].

В умовах нестабільності суспільно-політичної ситуації, жорстких, сильних стереотипів меншовартості, другорядності української мови та школи розвивалася нова національна школа. На 2-му Всеукраїнському учительському з'їзді План організації такої єдиної національної школи був схвалений (Київ, 10–12 серпня 1917 р.). Надалі цей план обговорювали на Всеукраїнському з'їзді представників «Просвіта», став основним об'єктом діяльності Генерального Секретаріату Освіти, обговорювався у комісіях, у яких брали участь понад 130 відомих учених-педагогів, учителів, професорів, громадських діячів – представників усіх національностей України.

Основні критерії формування системи освіти мовами нацменшин визначалися численними законодавчими актами. Серед них – постанови ВУЦВК та РНК УРСР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» (1 серпня 1923 р.) та «Про забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української культури» (6 липня 1927 р.) [22]. Досвід налагодження мовної освіти нацменшин у 20-х рр. спричинив цілий ряд позитивних процесів, що стали підґрунтям для національно-культурного відродження в Україні. Цей період став активним з погляду формування системи освіти для нацменшин.

Постанови Політбюро ЦК ВКП (б) «Про німецькі та польські школи на Україні» (3 грудня 1933 р.), «Про польські школи» (20 вересня 1935 р.) розпочали процес закриття національних шкіл та репресивних заходів щодо вчительської інтелігенції. Постанова УЦК КП (б) (18 квітня 1936 р.) «Про реорганізацію шкіл на Україні» нанесла остаточний удар по школах для нацменшин, їх функціонування визначалося «недоцільним і шкідливим». Національні школи в Україні – німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі та інші оголошені осередками буржуазно-націоналістичного впливу на учнів, а вчителів – троцькістами, бухарінцями й буржуазними націоналістами. Існування національної школи оголошувалося недоцільним. Проголошено ліквідацію (реорганізацію) німецьких, польських, чеських, шведських шкіл і технікумів в радянській школі звичайного типу, ліквідувалися національні відділення і класи при звичайних школах, технікумах. Згортається не тільки розвиток етнічної школи, культури, а й саме дослідження історії культур різних етносів України, унеможливилось практично його подальше продовження.

У межах суспільно-політичних та культурно-освітніх передумов вивчення іноземних мов представниками нацменшин на Волині у період з поч. ХХ – 30-х рр. ХХ ст. чітко простежуються наступні тенденції:

1. Процес посилення русифікації на українських землях у кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. призвів до поступової ліквідації системи національного шкільництва, до її заміни загальнодержавними російськими навчальними закладами, що супроводжувався помітним звуженням сфери вживання рідної мови.

2. Тим часом всупереч політиці, спрямованій на русифікацію краю, представники нацменшин не тільки зберігали свою культуру, традиції, ментальність, а й виявилися відкритими для сприйняття, збагачення культурами інших народів, як російської, так і культур чисельних нацменшин, які населяли Україну (євреїв, поляків, німців, чехів та інших).

3. Помітна виразна тенденцію у школах представників нацменшин Волині поч. ХХ ст. вивчати окрім рідної мови (польської, чеської, єврейської та ін.), іноземну мову (французьку, англійську, німецьку тощо), а також – мови міжетнічного та регіонально-соціумного спілкування – українську та російську.

4. Просвітницька діяльність (Спільнота грамотності, Чеське товариство «Сокіл» ім. Я.А. Коменського, Всеукраїнська Учительська Спілка, «Просвіта») слугували історико-культурними передумовами становлення та розвитку процесу вивчення іноземних мов у контексті освіти представників нацменшин у зазначений період.

5. Праці О. Кольберга, М. Пйотровського, Я. Потоцького та інших етнографів та фольклористів сприяли збереженню морально-етичного, суспільно-релігійного мислення, що є основою для подальшого розвитку мовної освіти нацменшин.

6. Національна освітня політика часів «коренізації» стала головною соціокультурною передумовою вивчення іноземних мов у школах нацменшин, визначила сутнісні характеристики ставлення до рідної та іноземної мов, мала на меті забезпечити відкритість до інших культур, перед усім – до українського та інших етносів, що живуть поряд. Не менш важливим було і те, що в середовищі чисельної нації українців розвивалось доброзичливе ставлення до носіїв інших культур та мов. Вивчаючи, окрім рідної мови, мову тих, хто жив поряд, представники нацменшин формували позитивний образ титульної нації.

Дана робота не вичерпує всіх аспектів порушеної тематики і потребує подальшого глибокого дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Устав Волинського общества грамотности. – Житомир: Типолитография. М. Дененмана, 1902. – 17 с.
2. Боряк О.О. Україна: Етнокультурна мозаїка / О.О. Боряк. – К.: Либідь, 2006. – 328 с.; іл.
3. Іващенко О.М. Євреї Волині (кінець XVIII – поч. XX століття) / О.М. Іващенко, Ю.М. Поліщук. – Житомир: Вид-во «Волинь». – 1998. – 192 с.
4. Елисаветский С.Я. Бердичевская трагедія / С.Я. Елисаветский. – Київ. – 1991. – 112 с.
5. ПСЗРИ. – Вып. 1. – Т. 28. – СПб., 1822.
6. ПСЗРИ. – Кн. 2. – Т. V–IX. – СПб., 1913.
7. ПСЗРИ. Вып. 2. – Т. X. – СПб., 1911.
8. ПСЗРИ. – Кн. 2. – СПб., 1911.
9. Бабійчук В.В. Політика російського самодержавства стосовно польської освіти на Волині в XIX ст. / В.В. Бабійчук // Поляки на Волині: Історія і сучасність: науковий зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2003. – С. 105-110.
10. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) / І.М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 26-29.
11. ПСЗРИ. – Вып.2. – Т. 36. – СПб., 1863.
12. Гофман І. Чехи на Волині / Іржі Гофман – Прага, 1998. – 30 с.
13. ДАЖО.– Ф. 31. – Оп 1. – Спр. 55. – Арк. 82.
14. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.) / відп. ред. М.Д. Ярмаченко. – К.: Радянська школа, 1991. – 381 с.
15. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 510 с.
16. Україна: щоденна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 23 вересня.
17. ДАЖО. – Ф.80. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк.55.
18. Кукурудзяк М. З історії національної школи і педагогічні думки в Українській народній республіці / Кукурудзяк М., Собчинська М. – К.-П.: Вид-во «Абетка», 1997. – 175 с.
19. ЦДАВОУ. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр.27.– Арк. 2.
20. Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко. – Житомир: Полісся, 2002. – 119 с.
21. ЦДАВОУ. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр.23.– Арк. 10.
22. ЦДАВОУ. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр.2094. – Арк. 8.